

1924 ANAYASASI DÖNEMİNDE SİYASAL MUHALEFET

(Political Opposition in the Era of the Constitution of 1924)

Bihterin DİNÇKOL*

ÖZET

Batı demokrasilerini totaliter sistemlerden ayıran önemli unsurlardan biri siyasal muhalefettir. Çoğunlukçu demokrasilerde, iktidardaki parti dışında siyasal partiler var olmasına rağmen, seçimlerde iktidar partisiyle diğer partiler eşit koşullar içinde yarışamazlar. 1924 Anayasası da çoğunlukçu rejim örneğidir. Meclis, 1924 Anayasası'nda egemenliğin kullanılmasında tek yetkili organ olarak düzenlemiştir. Cumhuriyetin ilanının ardından kabul edilen Anayasa'da meclisin iradesinin sınırlanması düşünülmemiştir. Bu nedenle de meclisin Anayasaya uygunluğunu denetleyecek yargısal bir organa yer verilmemiştir. Özgürlüklerin yegane güvencesi, egemenliğin kullanıcısı TBMM olmuştur. Ayrıca 1924 Anayasası'nın uygulandığı tek partili dönemde, egemenliği kullanan organların çokluğu ve çok partili yaşam söz konusu değildi.

Anahtar kelimeler: 1924 Anayasası, çoğunlukçu demokrasi, siyasal muhalefet.

Abstract

The political opposition is the one of the most distinctive subject to separate western democracies from totalitarian regimes. Even though there are other political parties besides of government party, not all these parties compete under equal conditions in majoritarian democracies. The Constitution of 1924 is an example of the majoritarian democracy. The Assembly was organized as the sole competent authority in the exercise of the sovereignty by the Constitution of 1924. After the proclamation of the Republic, the limitation of the Assembly's will was not considered in the Constitution. Therefore, there was not any judicial organ which supervises the constitutionality of the Assembly in the Constitution. The only guarantee of the freedom had been the Assembly exercising the sovereignty. In addition to this, in the Constitution of 1924 which was the single political party era, the multiplicity of organs to exercise of sovereignty and multi political party period was out of the question.

Keywords: The Constitution of 1924, majoritarian democracy, political opposition.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku ABD öğretim üyesi.

I. ÇOĞULCU DEMOKRASİ- ÇOĞUNLUKÇU DEMOKRASİ

Demokrasi, en genel şekilde yöneticilerin serbest seçimlerle belirlendiği siyasal sistem olarak tanımlanırken şüphesiz burada vurgu yapılan unsur seçimlerdir. Ancak modern demokrasilerde sadece seçimler yeterli değildir, seçimler sonucu ortaya çıkan çoğunluğun sınırlandırılması ve yurttaşların seçim arası dönemlerde siyasal kararları etkileme olanağının bulunması demokrasinin gerçekleşmesi için gereklidir. Dolayısıyla modern demokrasiler, çeşitli görüşlerin, çıkarların yarışmasına sahne olur. Siyaseti etkilemek için çıkar ve düşüncelerin yarışması ise çeşitli siyasal parti ve örgütlerin kurulmasını gerektirir. Demokrasi için gerekli şartlardan biri de; yurttaşların siyasal partileri ve çıkar gruplarını serbestçe şekillendirmeleridir¹. Modern demokrasilerin çoğunlukçuluktan uzaklaşıp çoğulcu bir siyasal sistem haline dönüştüğünü Dahl, “*Eski görüşte hizipçilik ve çatışma yıkıcı diye görülürken, siyasal çatışma, demokratik düzenin normal, kaçınılmaz, hatta istenilir bir parçası haline gelmiştir.*”² sözleriyle ifade eder. Burada 19. yüzyılın siyasal ortamının etkisi ile değişen demokrasi nitelendirilmesi vurgulanmaktadır. Sosyal, siyasal, ekonomik gelişmeler sonucu siyasal ilginin artması; toplumu homojenleştirme yerine toplumsal farklılaşmanın siyasal iktidara yansımaları, demokrasinin temelini yerleştirmiştir.

Siyasal kararların alınmasında çoğunluk iradesinin sınırsız biçimde üstünlüğüne dayalı olan “*çoğunlukçu demokrasi*”, Rousseau’nun görüşlerine dayanmaktadır. “*Çoğunlukçu demokrasi*”, çoğunluğun mutlak ve sınırsız üstünlüğünü, yanılmazlığını ve doğruluğunu içeren, çoğunluğun iradesiyle ortaya çıkan, toplumun ortak yararına / iyiliğine yönelen, milli irade veya genel irade teorisinin ortaya koyduğu bir demokrasi anlayışıdır. Rousseau’ya göre genel irade; her zaman doğrudur ve kamu yararını gözetir³. Bu teoriye göre; halkın ortak iyiliğine yönelen çoğunluk iradesinin toplumun ortak çıkarı ile çatışması düşünülemeyeceğine göre, çoğunluk iradesi karşısında azınlık haklarının korunmasının da bir anlamı olmayacak, hatta bu azınlık hakları zararlı sayılacaktır. Nitekim Rousseau’nun teorisi, “*çoğunluk despotizmine karşı hiçbir gerçek, somut hukuki güvence içermemektedir*”⁴.

Rousseau “genel irade”nin ortaya çıkışı olarak gördüğü egemenliği mutlaklaştırmış ve bu egemenliğin temel haklarla sınırlandırılması düşüncesinden de uzak durmuştur⁵. Carl Schmitt’in ifade ettiği gibi, “*Rousseau’ya göre gerçek devletin, yalnızca*

¹ **Philippe C. Schmitter&Terry Lynn Karl**, “Demokrasi Nedir....Ne Değildir”, çev. L. Gönenç, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Der. Lery Diamond/ Marc F. Plattner, Ankara, 1995, s. 73.

² **Robert A. Dahl**, Demokrasi ve Eleştirileri, Çev. L. Köker, Ankara, 1993, s. 36.

³ **Jean Jacques Rousseau**, Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri, Çev. İ. Yergüz, İstanbul, 2012, s.82.

⁴ **Arda Atakan**, “Putlaştırılmış Bir Kavram; Milli İrade”, Prof. Dr. Mehmet Akad’a Armağan, İstanbul, 2012, s.223

⁵ **Atakan**, s.273.

halkın, esas olarak oy birliğinin hüküm süreceği denli türdeş olduğu yerde var olduğu ortaya çıkar. Contrat Social'e göre devlet içinde partiler, özel çıkarlar, dinsel farklılıklar olmamalı, insanları birbirinden ayıran hiçbir şey -maliyecilik bile- bulunmamalıdır."⁶ Rousseau'ya göre, küçük birleşmeler büyük birleşmenin yani genel iradenin oluşumunu önler⁷.

Çoğunlukçu demokrasi anlayışı meclisin üstünlüğüne, dolayısıyla da meclisteki çoğunluğun üstünlüğüne dayanmaktadır. Bu nedenle, çoğunlukçu demokrasi anlayışında çoğunluğun iradesini sınırlayacak kuvvetler ayrılığı ilkesine ve anayasa yargısına yer yoktur. Azınlığın korunması ve çoğunluk tiranisine kaymasının önlenmesi araçları, bu sistemlerde mevcut değildir. Oysaki her türlü tirani demokrasinin karşıtıdır. Nitekim Karl Popper, demokratik siyaseti, "*tiranlıktan sakınmak için siyasal kurumlar yaratma, geliştirme ve koruma önerisi*" olarak ele alır⁸.

Çoğulcu demokrasiler ise seçimler dışında ara dönemlerde de siyasal kararları etkileme yollarının sivil toplum örgütleri aracılığı ile mümkün olduğu ve azınlığın korunduğu böylece çoğunluk, azınlık dengesinin sağlandığı demokrasilerdir. Serbest seçimlerle oy çoğunluğunu elde eden gruplar bir sonraki seçimlere kadar yönetimi ellerinde bulundururlar. Toplumun temsilcisi olan bu gruplar siyasi partiler içerisinde yer alırlar. Çoğulcu demokrasiler düşünce ve örgütlenmelerde çoğulculuğu ifade eder. Bu anlamda farklı görüşlere sahip kişi ve grupların serbestçe örgütlenerek siyasal iktidar yarışına katılmaları, çoğulcu sistemlerde mümkündür.

Çoğulcu sistemlerde hiçbir düşüncenin ayrıcalığı yoktur. Sartori, iyi bir siyasal sistem için çoğulcu konsensüsün ve çoğulcu muhalefetin gerekliliğini şöyle açıklar; "*Çoğulcu bir onayın (pluralistic consensus) veya (önemine göre) çoğulcu bir muhalefetin (pluralistic dissensus) iyi bir siyasal sistemle yalnız bağdaşmakla kalmayıp, onun yararına da olacağı, ancak on dokuzuncu yüzyılda, partilerin ve parti sistemlerinin gelişmesiyle kabul edilmiş ve kavranmıştır.*"⁹ Sartori, çeşitlilik içinde muhalefetin varlığının, çoğulculuk için bir değer olduğunu da sözlerine eklemiştir¹⁰. Bu tespitten de anlaşıldığı üzere, Batı'nın demokrasi serüveni başlangıçta çoğunlukçu iken sonraları siyasal partili yaşama "*çoğulcu*" olmuştur.

Modern demokrasilerde çoğunluğun yönetme hakkı siyasal partiler eliyle gerçekleşir. Seçimi kazanan siyasal partiye karşı muhalefet edebilme özgürlüğü tanı-

⁶ **Carl Schmitt**, *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, 2. Baskı, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Ankara, 2010, s.30.

⁷ **Rousseau**, s. 83.

⁸ **Karl R. Popper**, *Açık Toplum ve Düşmanları*, 3. Baskı, Çev. M. Tunçay, H. Rızatepe, Ankara, 2013, s.139.

⁹ **Giovanni Sartori**, *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, Çev. T. Karamustafaoglu- M. Turhan, Ankara, 1993, s.101.

¹⁰ **Sartori**, s. 102

mak, yasa önünde tüm vatandaşların eşit kabul edilerek, temel hak ve özgürlüklerinin korunma altına alınması, çoğulcu demokrasinin ilkelerini oluşturmaktadır.

Çoğunluğun parlamentodaki üstünlüğü seçim sonuçları ile sağlansa da, çoğunluk iktidarının sınırlanması; azınlıkta kalanların haklarının korunması ile sağlanacaktır. Bu nedenle halkın ortak iyiliğini yansıttığı düşüncesi ile çoğunluğun hiçbir zaman yanılmayacağını, mutlak üstünlüğünü ve doğruluğunu savunan Rousseau'nun görüşleri, çoğulcu demokraside kabul edilebilir değildir.

Azınlık-çoğunluk dengesi yani iktidar karşısında muhalefetin varlığı, demokrasinin gereği olan eşitlik ilkesini gerçekleştirmek içindir. Batı demokrasilerinin başlıca özelliği, örgütlenmiş muhalefetin varlığıdır¹¹. Örgütlenmiş muhalefetin gerçekleşmesini öncelikle sağlayan siyasal partiler ise çoğulcu siyasetin güvencesi olup, halk kitleleri ile iktidar arasında köprü işlevi görürler¹².

Siyasal partilerin ortaya çıkışında ilk adım parlamento gruplarının doğuşudur. İngiltere'de Muhafazakar Parti ile Liberal Parti'nin temellerini oluşturan Parlamento grupları Tory'ler ve Whig'ler bu durumun ilk örnekleridir. Ama siyasal parti alanında asıl gelişme 19. yüzyılda oy hakkının geniş halk kitlelerine yayılması ile yaşanmıştır¹³. Batı demokrasileri iki partili olan Anglosakson ülkelerinin dışında genellikle çok partili sitem özelliği taşırlar. Çoğunlukçu modeli ve iki parti sistemini savunan geleneksel literatür, İngiliz tipinden yola çıkarak yürütmenin istikrar ve etkinliği açısından iki parti siteminin yararlı olduğunu savunur¹⁴.

II. 1924 ANAYASASI DÖNEMİNDE MUHALEFET OLGUSU

Ulusal kurtuluş savaşı sürerken yapılan 1921 Anayasası, meclisle yürütülen kurtuluş mücadelesine hukuki çerçeve oluşturmuştur. 1921 Anayasası'nda egemenliğin kullanılmasında tek yetkili organ TBMM'dir. Cumhuriyetin ilanını takiben 1921 Anayasası'nı ilga ederek kabul edilen 1924 Anayasası, kurucu meclis tarafından değil, ikinci Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hazırlanmış ve bazı değişikliklere uğrayarak otuz altı yıl yürürlükte kalmıştır. 1921 Anayasası gibi 1924 Anayasası da egemenliğin kullanılmasında meclisi, tek yetkili organ olarak düzenlemiştir. Meclisle yürütülen ulusal kurtuluş mücadelesi sonucunda yapılan Anayasa'da imparatorluktan ulus-devlete geçişte, ulus iradesini temsil eden meclisin iradesinin sınırlanması, önceki rejime dönüşü engellenmenin önlemi olarak düşünülmüştür. Bu nedenle de

¹¹ **Nükhet Turgut**, "Siyasal Muhalefet Demokrasinin "Onsuz Olmaz" Unsurudur.", acikarsiv.atilim.edu.tr/browse/516/26.pdf.

¹² **Münci Kapani**, Politika Bilimine Giriş, On Altıncı Basım, Ankara, 2004, s.166.

¹³ **Kapani**, s.161; **Maurice Duverger**, Siyasal Partiler, İkinci Basım, Çev. E. Özbudun, Ankara, 1974, s.15- 36.

¹⁴ **Arend Lijphart**, Çağdaş Demokrasiler, T. C. Bruneau, P. Nikiforos Diamandouros ve R. Gunther'in işbirliğiyle, Çev. E. Özbudun, E. Onulduran, Ankara, 1986, s.74-76.

Anayasaya uygunluğu denetleyecek yargısal bir organa yer verilmemiş, özgürlüklerin yegane güvencesi, egemenliğin kullanıcısı TBMM olmuştur¹⁵. Bu itibarla 1924 Anayasası, üstünlük tanıdığı çoğunluk iradesinin sınırlarını çizmek konusunda yeterli güvenceler taşımayan bir demokrasi anlayışı içermektedir.

1924 Anayasası'nın 3. ve 4. maddelerinde egemenliğin kayıtsız şartsız Millete ait olduğu ve Türk Milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisinin temsil edebileceği ve Millet adına egemenlik hakkını yalnızca TBMM'nin kullanacağı belirtilmiştir. Bu hükümler, demokrasinin temeli olan ulusal egemenlik ilkesini açıklamaktadır. 1924 Anayasası modernleşme sürecinde ulus yaratma amacına da hukuksal çerçeve oluşturmaktadır. 1921 Anayasası'nda ulusal egemenlik ilkesi düzenlenirken, uluslaşma süreci henüz tamamlanmamıştı. Her ne kadar İttihat Terakki döneminin "milliyetçi" politikaları¹⁶ milli mücadele döneminde ulusal birliğin sağlanmasına temel oluşturmuşsa da, ulus-devlet modelinin insan unsurunu oluşturacak "ulus"un oluşumu, cumhuriyetin ilk yıllarının politikasının ürünüdür. Aslında ulusal egemenlik, Fransız devriminin bildirgesinde ve sonrasında cumhuriyet kavramı ile birlikte kullanılmış ve soyut "millet" kavramı, demokrasi anlayışının da temelini oluşturmuştur. 1924 Anayasası'nda da aynı görüşten yola çıkılarak hak ve özgürlükler "Türklerin Kamu Hakları" başlığı ile düzenlenmiş ve hakların öznesi olarak ulus adı, "Türkler" şeklinde gösterilmiştir. Bu başlık altında 1789 öncesi sözleşmecî düşünürlerin ortaya koyduğu doğal haklar kuramının benimsendiği 68. maddede; "*her Türk hür doğar ve hür yaşar*" hükmüyle gene herkes karşılığı olarak ulus ismi kullanılmıştır. Amaç çok ulusluluktan ulusa geçişi sağlayarak "ulus" yaratmaktır.

Anayasa'nın 68. maddesi aynı zamanda 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde olduğu gibi, özgürlüklerin sınırının ancak yasa ile çizileceğini hükme bağlamıştır. Ancak yasama organını denetleyecek herhangi bir organın yokluğu ve yargı bağımsızlığının güvencesiz olması hak ve özgürlükleri tamamen yasamanın ellerine bırakmıştı. Özbudun'un ifadesiyle; "*Meclis çoğunluğunun oyuyla azınlık haklarının ölçüsüz şekilde sınırlandırılması mümkündür.*"¹⁷ Seçimler sonucu halkın temsilcilerinden oluşan Meclis'in hiçbir organla yetkisini paylaşmaması ve egemenliğin tek kullanıcısı olmasından kaynaklanan üstünlüğü, Meclis'in keyfiliğe kayabilmesini mümkün kılmaktaydı.

Bu sistemi ile 1924 Anayasası çoğulcu değil, çoğunlukçu demokrasi anlayışını benimseyen bir nitelik göstermektedir. Devrimci bir iktidarın eseri olan 1924 Anayasası'nın TBMM'de şekillenen devlet otoritesine sınır çizmeyen bu yapısı, Meclis'te

¹⁵ "*Türkiye'de ulusal kurtuluşun, meclis üstünlüğüne dayalı bir yöntemle gerçekleşmesi, millet iradesiyle meclis iradesini adeta birbirine kaynaştırarak ve bütünleştirecektir.*" **Erdoğan Teziç**, Anayasa Hukuku, 13. Bası, İstanbul, 2009, s.102.

¹⁶ **Bihlerin Vural Dinçkol / Pervin Somer**, Atatürk İlkeleri ve Devrimi, İstanbul, 2006, s.51.

¹⁷ **Ergun Özbudun**, Türk Anayasa Hukuku, Gözden geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, 1992, s.13.

oluşan çoğunluk iradesinin çoğunluk tiranisine dönüşmesine zemin hazırlamaktaydı.

1924 Anayasası'nın uygulandığı dönemde uzun bir süre, egemenliğin kullanıcısı TBMM, tek partiden kurulu bir parlamento olmuştur. 1924 Anayasası, her hangi bir değişikliğe uğramadan hem tek parti, hem çok partili dönemde uygulanmış bir Anayasadır. Tek partili Cumhuriyet, 1924 Anayasası'nın bir özelliği değildir. 1924 Anayasası döneminde siyasal yaşamın tek partili, ya da çok partili olarak sürmesi, toplum yaşamındaki gelişmeler, ve siyasal önderlerin tutumları ile ilgili olmuştur. 1924 Anayasası özgürlükçü demokratik bir düzen kurma amacı taşımakta ise de, demokrasinin alt yapısını oluşturacak toplumsal yapının bulunmaması, ulusal devrime karşı faaliyetler ve yapılacak reformların aciliyeti, mecliste gerekli çoğunluğun kolayca sağlanmasına olanak tanıyan tek parti yönetim gerekli görülmüştü. Duverger'in ifadesi ile; "*Partinin teklifi, milletin eğitimi için zorunlu bir geçiş olarak kabul ediliyordu*"¹⁸. Çoğulculuğun modernleşme yolunda yapılacak reformların önünde engel oluşturabilir düşüncesi, egemenliği kullanan organların çokluğunu ve çok partili yaşamdan yana olmayı engellemişti.

Çok partili yaşama geçiş denemeleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurulması ile yaşanmışsa da çok partili yaşama geçiş, 1945'de önceden izin verilmeyen "*siyasî nitelikteki derneklere*" yani siyasî partilere iznin verilmesi ve Nuri Demirağ tarafından kurulan "*Millî Kalkınma Partisi*" (temmuz 1945) ile gerçekleşmiştir¹⁹. Sermaye çevrelerinin ve büyük toprak sahiplerinin etkilerinden uzak kalan CHP yöneticilerinin bazı reform hareketlerini başlatmaları ile ortaya çıkan tepki ise, "*Demokrat Parti*"nin doğuşuna neden olmuştur. Söz konusu reformların başında, 473 sayılı "*Çiftiçiyi Topraklandırma Kanunu*"²⁰ yer almaktadır. Yasa 1945'ten 1973'e kadar yürürlükte kalmıştır. "*Ülkemizde, toprak-insan ilişkilerini iyileştirme yolunda atılmış ilk ve ciddi adım*"²¹ olan bu yasanın görüşülmesi sırasında, tek parti döneminin en uzun ve sert tartışmaları yaşanmıştır. Yasaya karşı çıkanları, toprak mülkiyeti ile ilgili çıkarları bulunanlar oluşturuyor ve toprağın bölünmesi yerine mevcut tarım sisteminin korunmasını ve tarım usullerinin geliştirilerek kuvvetlendirilmesini, mülkiyet hakkına saygı gösterilmesini ileri sürüyorlardı²². Sonuçta CHP'nin meclis

¹⁸ **Maurice Duverger**, "Kemalizm", çev. Fehmi Baldaş, Atatürk'e Saygı, TDK, Ankara 1969, s.251.

¹⁹ **Mümtaz Soysal**, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 1982 Anayasasına Bilimsel Yaklaşım, Altıncı Baskı, İstanbul, 1986, s.54.

²⁰ 1928 ve 1929 yıllarında Meclis'i açış konuşmalarında Atatürk, hükümete özellikle doğu illerinde "*toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesiyle ehemmiyetli olarak*" uğraşmak direktifini vermiştir. **Abdullah Dinçkol**, "Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Toprak ve Tarım Reformu – Sistem Kuramı Açısından Bir İnceleme", (yayımlanmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 1992, s.111.

²¹ **Dinçkol, A.**, s.113.

²² **Dinçkol, A.**, s.114-115.

grubunda “*Dörtlülük Takrir*” olarak anılan önergeyi verenler -Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan- daha sonra Demokrat Parti’nin kurucuları oldular. Yasa ise kabul edildi ancak feodal yapının egemen olduğu büyük arazi mülklerinin tasfiyesine ve özel toprak mülkiyetinin istimlakine ilişkin hükümler uygulanamadı²³.

“*Dörtlülük Takrir*”i veren ve sonrasında CHP’den ayrılanlar, Demokrat Parti’yi 7 Ocak 1946’da kurdular. Demokrat Parti’nin kurulması ile daha önce kurulmuş bulunan ve kitleleri yanına çekmeyi başaramamış olan Millî Kalkınma Partisi iyice önemini yitirmişti²⁴. Dolayısıyla gerçek çok partili yaşama, DP’nin kurulması ile geçilmiştir. Siyasal partilere ilişkin herhangi bir düzenlemeye yer vermeyen 1924 Anayasası, hem tek partili hem de çok partili dönemde yeni anayasa ihtiyacı olmaksızın uygulanabilmiştir²⁵.

Yukarıda kısaca değinildiği üzere çok partili yaşama 1946’da geçilmiş olmakla birlikte; 1924 Anayasasının yürürlükte bulunduğu sırada ve Atatürk’ün sağlığında, iki kez başarısız çok partili yaşam denemesi gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin bu ilk parlamenter muhalefet denemeleri, siyasal amaçlı cemiyet kapsamında kurulan siyasi partilerle gerçekleşmiştir.

III. İLK PARLAMENTER MUHALEFET DENEMELERİ

A. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası²⁶

Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi, mecliste daha önce özellikle cumhuriyetin ilânı ve hilâfetin kaldırılması gibi konularda ortaya çıkan muhalefetle yakından ilişkilidir²⁷. Bu muhalefet hareketi içinde Atatürk’ün yakın çalışma arkadaşları, komutanlar da bulunuyordu. Bu durum ordu-siyaset ilişkisinin gözden geçirilmesine neden oldu. Birinci Büyük Millet Meclisi’ne bazı yüksek rütbeli subaylar “*mebus*” olarak seçilmişlerdi. İkinci Büyük Millet Meclisi’nde ise hemen bütün ordu müfettişleri ve kolordu komutanlarının da aralarında bulunduğu asker meslekli mebuslar büyük bir oranda yer alıyorlardı²⁸. Atatürk, İttihat ve Terakki Cemiyeti deneyimlerinden sonra, ordu ile siyaseti karıştırmama düşüncesi doğrultusunda,

²³ **Dinçkol, A.**, s.115.

²⁴ **Nühket Turgut**, *Siyasal Muhalefet*, Ankara 1984, s.267, dn.147.

²⁵ Soysal, tek partili dönemde uygulanan 1924 Anayasasının, çok partili dönemde de rahatlıkla uygulanabildiğini ifade eder. Ona göre, “...ulusal irade ile meclis üstünlüğü arasındaki özdeşlik, kolaylıkla, parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşliğin doğuşuna ve çoğunluğun sınırsız egemenliği yönünde bir anlayışın yerleşmesine...” yol açmıştır. **Soysal**, s.56.

²⁶ **Vural Dinçkol / Somer**, s.164 vd.

²⁷ **Turgut**, s.258.

²⁸ Meslekî alt yapı açısından, II. TBMM’nin çoğunluğunu (203 kişi-% 61) geniş bir devlet memuru katmanı oluşturmaktadır. Özellikle askerlerin gerek bu kesim, gerekse toplam içindeki ağırlıkları, diğer meslek alanlarına göre çok daha yüksektir. **İşıl Çakan**, *Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis*, İstanbul, 1999, s.105-106.

muvazzaf askerlerin aynı zamanda mecliste politika yapmalarını istemiyordu²⁹. 26 Ekim 1924'te Kâzım Karabekir Paşa, 30 Ekim 1924'te de Ali Fuat Paşa askerlikten ayrılarak, milletvekilliğini seçmişlerdi. Rauf Bey vekiller kurulu başkanlığından ayrıldıktan sonra, orduyu kazanma amacı taşıyordu. Bu konuda ise, kendisine Kurtuluş Savaşı'nın iki önemli komutanı yardımcı olabilirdi. Cumhuriyetin ilânı ve hilâfetin kaldırılması onları birbirine daha da yakınlaştırdı.

a. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu

27 Ekim 1924'te TBMM'de hükümet aleyhindeki gensorunun görüşülmeye başlamasının, anayasal bir muhalefetin en avantajlı şartlarda kurulabilmesi amacıyla, en azından eylül ayından beri geliştirilen bir planın aşamaları olduğuna şüphe yoktur³⁰. 8 Kasım 1924'te güvensizlik oylaması 148'e karşı 18 oyla reddedildi ve 41 kişi oy kullanmadı. Tam oybirliğiyle elde edilmediği için bu Mustafa Kemal için açık bir siyasi zaferdi, çünkü bu zafer yüzde yüz eşit olmasa da açık bir siyasi tartışmanın sonucu gerçekleşmişti³¹.

Ordudan ayrılan komutanlar, milletvekilliğinden ayrılmak isteyen Refet Paşa'yı da kararından caydırdılar. Cumhuriyet henüz bir yaşındayken, 17 Kasım 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başında Kâzım Karabekir Paşa vardı. Fırkanın kurucuları arasında da Atatürk'ün yakın arkadaşları, millî mücadelenin önde gelen isimleri yer alıyordu. Bunlar arasında, Ali Fuat Paşa (genel sekreter), Rauf ve Adnan Beyler, Cafer Tayyar, Rüştü Paşa, İsmail Canbolat bulunuyordu.

Bu dönemde II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan Cemiyetler Kanunu, 1923 yılında yapılan değişikliklerle yürürlükteydi. 1923 yılında yapılan değişiklik, hükümete her türlü cemiyet üzerinde geniş bir denetleme yetkisi veriyordu³². Bu düzenleme, muhalif örgütlenmelere karşı önleyici nitelik taşıyordu.

Fırkanın diğer kurucuları arasında baştan beri Atatürk'e karşı çıkanlardan, Sabit, Halis Turgut, Muhtar, Faik Beyler gibi isimler de vardı³³.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde II. Grup olarak adlandırılan Mustafa Kemal'e muhalefet hareketi Cumhuriyetin ilanı öncesi yapılan seçimlerde tasfiye edilmişti. Bu grubun muhalefet hareketleri, vekil seçimlerinde, İstiklal mahkemelerinin kuruluşunda ve Lozan Konferansı sürecinde kendini göstermişti. Cumhuriyetin ilanını takip eden günlerde İsmet Bey'le ihtilafı olan ve eskiden beri monarşi yanlısı oldu-

²⁹ **Kâzım Özalp / Teoman Özalp**, Atatürk'ten Anılar, İş Bankası Kültür Yayınları, 1995, s.31.

³⁰ **Erik Jan Zürcher**, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), İletişim Yayını, İstanbul 2010, s.73.

³¹ **Fabio L. Grassi**, Atatürk, Çev. Eren Yücesan Cendey, Türkuaz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 275.

³² **Teziç**, s. 329.

³³ **Mumcu**, s.127.

ğu düşünölen Rauf Bey, Tanin ve Tevhid-i Efkar gazetelerine cumhuriyetin ilanının Meclis içinde yeterince tartışılmadığına dair açıklamalarda bulunmuştur³⁴.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Rauf Bey'in bir Amerikan gazetecisine açıkladığı gibi, Mustafa Kemal'i devirmeyi değil, otoritesini sınırlamayı amaçlıyordu. CHP'den farklı olarak devrimci, merkezîyetçiliği değil adem-i merkezîyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu³⁵. Lord Kinross'un ifadesiyle, azınlıkta bir baskı grubu olarak, hükümetin karar alma sürecinde etkili olmaya çalışacaktı³⁶.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın oluşmasında; ordu içinde Atatürk'e ters düşen ve iktidarı ele geçirmek isteyenlerin, siyaset sahnesinde etkili olma isteklerinin yanı sıra, hükümetin ulusal ekonomiyi kurtarmak için dış ticareti kısıtlayıcı tedbirler almasından rahatsız olan tacirlerin çabaları da etkili olmuştur. Tacirlerin etkisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programında "*iktisadiyat*" başlığı altındaki hükümlerde, ticaretin serbestçe gelişebilmesi için var olan güçlük ve müdahalelerin kaldırılacağı yolundaki ifadelerle yer almıştır³⁷. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı aslında liberal demokrasi sloganlarını içeriyordu ki bunlar: "*Hürriyetperverlik* (liberalizm) *halkın hâkimiyeti* (demokrasi) *Fırkanın esas mesleğidir.*" (m.2)³⁸. Din konusunda ise dini, hükümetin müdahalesinden korumak fikrine sahiptiler³⁹. Parti programında, partinin dine saygılı olduğu ifade edilmiştir.

b. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruluşundan kısa zaman sonra örgütünü doğu illerine kadar genişletmiştir. Halk Fırkası'nın nispeten türdeş yapısının tersine çok değişik kesimleri kendi içinde toplamaya başlaması, bazı görüşlere göre Atatürk devrimlerine, onun Batılılaşmaya yönelik düşünce ve eylemlerine karşı olan kesimleri hemen bu partinin çevresinde toplamış ve kısa zamanda parti içinde egemen bir görüş şekline almıştır⁴⁰.

13 Şubat 1925 tarihinde Nakşibendî tarikatının önde gelenlerinden, zengin bir ağa olan Şeyh Sait'i başlattığı ayaklanma, doğu illerini sarmaya yönelik bir karşı

³⁴ **Resul Babaoğlu**, "Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, C.11, Y.2012/2, S. 22, s. 73.

³⁵ **Erik Jan Zürcher**, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev.: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 250.

³⁶ **Lord Kinross**, *Atatürk*, 12. basım, İstanbul, 1994, s.462.

³⁷ **Turgut**, s.258.

³⁸ **Şevket Süreyya Aydemir**, Tek Adam, Mustafa Kemal, 1922-1938, 3.Cilt, İstanbul, 1975, s.223.

³⁹ **Turgut**, s.259.

⁴⁰ **Suna Kili**, Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1983, s.205

devrim eylemi olarak değerlendirilmiş⁴¹ ve etkili askerî, siyasal önlemlere başvurulmuştur. Şeyh Sait isyanı üzerine, mecliste hiç eleştiri ve tartışma olmaksızın çıkarılan *Takrir-i Sükûn Kanunu* (4 Mart 1925), üç maddeden ibarettir. Şeyh Sait isyanı gibi ayrılıkçı ve gerici girişimleri engellemeyi hedefleyen kanunun 1. maddesine göre hükümet; irtica, isyan ve ülkenin sosyal düzenini, huzur ve sükûnunu, güvenlik ve asayişini bozmak yolunda olan bütün örgütleri, tahrikleri, kışkırtmaları, girişimleri ve yayınları, Cumhurbaşkanının onayı ile resen ve idareten yasaklayabilecek ve bu fiillere katılanları İstiklâl Mahkemesine verebilecekti. Bir olağanüstü hal kanunu niteliğinde olan Kanun'un 2. maddesi, kanun için öngörülen süreyi 2 yıl olarak düzenlemiş, 1927'de süre 2 yıl daha uzamıştır⁴².

İstanbul'da bazı gazetelerin yayınlarına da bu kanunla son verilmiştir. Ayaklanma nedeniyle kurulan Diyarbakır ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, taşra örgütleri aracılığı ile Şeyh Sait ayaklanmasına karıştığını öne sürmüş ve Hükümet 5 Haziran 1925'te Fırkanın kapatıldığını duyurmuştur.

B. Serbest Cumhuriyet Fırkası⁴³

Cumhuriyet döneminde tek parti dönemindeki diğer muhalefet denemesi, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıdır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası, ulusal parlamenter muhalefet tarihinde, kuruluşu ve kapanışı açısından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan farklılığı ile dikkati çeker. Zira Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası gibi kendiliğinden değil, Atatürk'ün telkin ve teşvikleri ile bir nevi güdümlü olarak ve liberal fikirleri ile CHF'nin devletçi fikirlerini dengelemek amacıyla doğmuştur.

Dünyada genel olarak yaşanan ekonomik buhranın Türkiye'yi de etkilemesi ve hükümetin ekonomi politikasını eleştirme ihtiyacının yanı sıra Atatürk'ün çok partili yaşamın gerekliliğine duyduğu inanç, Paris büyükelçisi olan Ali Fethi (Okyar) Bey'e Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurma görevini vermesine neden oldu.

Atatürk, Fethi Bey'e bu teklifi yaparken; "...Sizin dostluğunuza, ahlâkınıza, malûmatınıza itimadım vardır. Me'sele memlekete Cumhuriyet'in şahısların hayatına bağlı kalmayarak kökleşmesidir. Siz bu işi üzerinize almalısınız."⁴⁴ demiştir.

Fırkanın adı Atatürk tarafından bulunmuştur⁴⁵. Cumhurbaşkanlığı sırasında Atatürk'ün CHF'nin fiilî başkanlığını bıraktığı İsmet Paşa'ya karşı Fethi Bey'in bazı

⁴¹ Mumcu, s.131.

⁴² Şeyh Sait isyanı ve Takrir-i Sükûn Kanunu için bkz. Hamide Zafer, Sosyolojik Boyutuyla Terörizm, İstanbul, 1999, s.40.

⁴³ Vural Dinçkol / Somer, s.170,171.

⁴⁴ Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, yayına hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul 1980, s.393.

⁴⁵ Okyar, s.406.

tereddütler duyması üzerine, 11.8.1930 tarihinde Atatürk Fethi Bey'e yazdığı mektupta; "*Reisicumhur bulunduğum müddetçe Reisicumhurluğun üzerime verdiği yüksek ve kanunî vazifeleri, hükümetle olan ve olmayan fırkalara karşı âdil şekilde ve tarafsız yapacağıma ve lâik cumhuriyet esası dahilinde firkanızın her nevî siyasî faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına, inanabilirsiniz, efendim.*" diyerek, Fethi Bey'i şüphelerinden uzaklaştırmak istemiştir.

12 Ağustos 1930'da kurulan fırkanın programında; cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve lâiklik esaslarına bağlılık bildiriliyor ve ekonomik alanda liberalizmi savunduğu açıklanıyordu⁴⁶. Programın ekonomik ve mali konulardaki esasları ise iki ile yedinci maddeler arasında yer almaktadır. İkinci maddede vergilerin hafifletilmesine, üçüncü maddede devlet masraflarında sıkı tasarrufa riayet edilmesine ve israftan kaçınılmasına, dördüncü maddede yabancı sermayeyi kolaylaştıracak önlemler alınmasına ve beşinci maddede özel girişime devletin müdahale etmemesine değinilmiştir⁴⁷.

Serbest Cumhuriyet Fırkası programı büyük ilgi topladı ve fırka büyük bir gelişme gösterdi. Ancak tutucuların partiye girmeleri engellenemedi. Parlamento içinde kontrollü bir muhalefet yerine iktidarı hedefleyen, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yönetiminden şikayetçi halk için seçenek halini alan bir muhalefet oluşmuştu⁴⁸. Giderek tüm muhalif kesimlerin desteğini alan, parlamento dışında güçlenen bir parti durumuna gelmiştir.

Bu nedenle Fethi Bey'in kontrolünden çıkan olayların ve dönemin şartlarında hükümetin tepkisini çeken bir din propagandasının yaşanması⁴⁹, 18 Aralık 1930'da fırkanın kendini feshetmesine neden olmuştur. Fesih bildirisinde; "*Tebellür eden (beliren) son vaziyete göre firkamız Büyük gazi Hazretleri'ne karşı siyâsî sahnede mücadele edecek bir mevkie getirilmiştir.*"⁵⁰ denilmiştir.

C. Diğer Siyasal Parti Girişimleri ve Hukuki Çerçeve

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshi ile çok partili siyasal yaşama geçiş için yapılan iki girişim de başarısızlıkla sonuçlanmış, iktidar partisinin kendi içinde yaşanan mücadeleler sürmüştür.

Bu arada birtakım yeni siyasal parti kurma girişimlerinden de söz edilebilir. 26 Eylül 1930'da Adana'da Abdülkadir Kemali Bey tarafından kurulan Ahali Cumhu-

⁴⁶ Programın 5. maddesinde "*Fırka, vatandaşın refâhına, malî ve iktisadî her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez.*" deniliyordu. **Okyar**, s.471.

⁴⁷ **Ali Fethi Okyar**, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?, İstanbul, 1987, s.57.

⁴⁸ **Turgut**, s.263-264.

⁴⁹ **Eroğlu**, s.243.

⁵⁰ **Okyar**, s.528.

riyet Fırkası'nın Siyasal yaşamı kısa sürmüştür. Üç aylık ömrü olan ve birkaç Güney ili dışında örgütü bulunmayan parti, belediye seçimlerinde de herhangi başarı göstermemiştir. Ahali Cumhuriyet Fırkası, 21 Aralık 1930'da Bakanlar Kurulu kararıyla kapatılmıştır⁵¹.

29 Eylül 1937'de Edirne'de Mimar Kazım Tahsin Bey tarafından Türkiye Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi kurulmaya çalışılmış ise de hükümet tarafından "komünist eğilimli" olarak nitelendirilerek faaliyetine izin verilmemiştir⁵².

Bu dönemde siyasal partiler, hukuken cemiyetler kapsamında değerlendiriliyor ve başlangıçta serbestlik esası benimsenmişken, 1938 yılında kabul edilen 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile cemiyetlerin kurulması izin esasına bağlanmış⁵³. Siyasi amaçlı cemiyetler yani siyasi partilerin, faaliyete geçebilmeleri için tüzük ve beyan-namelerini iç işleri bakanlığına vermeleri ve tescil olduklarını gösterir belge almaları zorunluluğu getirilmişti. Aynı kanuna göre, hükümetin cemiyetler üzerinde geniş bir denetim yetkisinin bulunmasının yanı sıra kapatılmaları konusunda da hükümet yetkiliydi. 1946 yılında söz konusu kanunda değişiklik yapılarak (4919 sayılı kanun) serbesti esasına geri dönmüştür⁵⁴.

Siyasi parti kurmada serbestlik esasına geçilmeden 1945'de Milli Kalkınma Partisi, 1946'da Demokrat parti kurulmuştur. 1947 yılında Dahili Nizamname'de (Mecelis İçtüzüğü) yapılan değişiklikle siyasi partilere ilişkin kurallar eklenmiştir⁵⁵.

IV. GENEL DEĞERLENDİRME

Demokrasiyi en yalın hali ile tanımladığımızda halkın halk tarafından yani çoğunluk tarafından yönetilmesidir. Ancak modern demokrasilerde, çoğunluğa yönetme yetkisi verilirken azınlığa da muhalefet gücü tanınır. Muhalefetin iktidar olabileceği yolları da açıktır.

Batı demokrasilerini totaliter sistemlerden ayıran önemli unsurlardan biri siyasal muhalefettir. Açık bir muhalefetin varlığı Batı demokrasilerinin, yokluğu totaliter sistemlerin başlıca özelliğidir. Totaliter nitelikli sistemlerde azınlığa çoğunluk haline gelme olanağı yasal olarak tanınmamıştır. Çoğunlukçu demokrasilerde ise, iktidardaki parti dışında siyasi partiler mevcuttur ancak seçimlerde iktidar partisiyle, eşit koşullar içinde, yarışması söz konusu olmaz. Muhalefetin tanınması liberal demok-

⁵¹ http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html

⁵² http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html

⁵³ "1938 tarihli Cemiyetler Kanunu, cemiyetlerin ve siyasal cemiyet olan partilerin faaliyete geçebilmesini, İdaré'nin "tescili" şartına bağlamıştı. Bu düpedüz bir "izin sistemi"ydi". **Bülent Tanör**, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, 4. Baskı, İstanbul, 1999, s.339.

⁵⁴ **Teziç**, s.329.

⁵⁵ **Teziç**, s.329.

rasinin temelidir. Touraine'nin ifadesiyle demokrasinin kaçınılmaz öğeleri partiler ve sendikalar⁵⁶.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tek partili siyasal yaşamın, totaliter sistemlerin tek partileri ile benzerlik taşıdığı bazı görüşlerce iddia edilmektedir. Duverger'in de ifade ettiği gibi Türkiye ile diğer tek partili sistemler arasında önemli farklar vardır⁵⁷. Duverger tek partili sistemlerin Komünizm ve Faşizmden başka tipinin mümkün olmadığını doğru olmadığını Türkiye üzerinden şöyle anlatmıştır; “*Faşizm kavramı, aşağı yukarı, Hitler Almanyası'nın ve Mussolini İtalyası'nın (hatta terminolojiye rağmen bunlardan daha çok ilkinin) siyasal rejimlerine uygun düşer; buna karşılık bu günkü Portekiz'in siyasal rejimine uygun düşmez; 1923'ten 1950'ye kadar Türkiye'de cari bulunan rejime daha da az uyar...*”⁵⁸ Duverger Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1923-1946 tarihleri arasında tek parti olarak faaliyet göstermiş olmasına rağmen komünist ya da faşist tek partiler gibi totaliter özellik göstermemiş olduğunu, amacının demokratik olduğunu ve Türkiye'yi batılılaştırmayı hedeflediğini savunmuştur⁵⁹.

Bu tespitlerden de yola çıkarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan tek parti yönetiminin totaliter amaçlı değil çoğunlukçu anlayışa sahip olduğunu söylemek mümkündür. 1924 Anayasası'nın ulusal iradenin yegane temsil olduğu meclisin üstünlüğüne dayanması ve çoğunluk iradesinin tek parti tarafından temsil edilmesi, çoğunlukçu demokrasi anlayışını göstermektedir. Zira parti ile devletin özdeşleşmesi çoğunluğun sınırsız egemenliğine neden olmuştur⁶⁰. Tek partiliğin devrim sürecini tamamlama aşamasında süreci hızlandırmak için pragmatik bir tercih olarak benimsemiş olduğunu söyleyebiliriz.

Modern demokrasilerin özelliği ise “*çoğulculuk*” tur; böylece çoğunluğun yönetme hakkı bulunmakla birlikte, bunun karşısında azınlık hakları da vazgeçilmez öneme sahiptir.

Çoğunlukçu demokrasi anlayışında parlamento sınırsız yetkilere sahiptir ve parlamentonun tartışılmaz üstünlüğü vardır, oysa çoğulcu anlayışta parlamentonun yetkileri sınırsız değildir.

Ancak 19. yüzyılda gelişen çoğulcu demokrasiler, sivil toplumun gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu süreçte soyut “millet”ten çoğulculuğa geçişle, toplumdaki farklılıkların ifadesi ve devletin toplum üzerindeki gücünü sınırlamak amaçlanmıştır. Batı-

⁵⁶ **Alain Touraine**, *Demokrasi nedir?*, Çev. O. Kunal, 2. Baskı, İstanbul, 2000, s.139.

⁵⁷ **Duverger**, *Siyasi*, s.501.

⁵⁸ **Duverger**, *Siyasi*, s.358.

⁵⁹ **Duverger**, *Siyasi*, s.359.

⁶⁰ “...ulusal irade ile meclis üstünlüğü arasındaki özdeşlik, kolaylıkla, parlamentodaki çoğunlukla ulus iradesi arasında bir özdeşliğin doğuşuna ve çoğunluğun sınırsız egemenliği yönünde bir anlayışın yerleşmesine...” yol açmıştır. **Soysal**, s.56.

nın geçirdiği bu süreçlerin devrimle rejimini oluşturan Türkiye'de yaşanmamış olması ve sivil toplumun yokluğu, çoğulcu bir muhalefet oluşmasını başlangıçta mümkün kılmamıştır.

Bu nedenle günümüz demokratik değerleri ile o dönemi yargılamak, modern demokrasinin ilkelerinin eksikliğini vurgulamak, dönemin koşullarını dikkate almak kanımca eksik bir değerlendirme olacaktır.

KAYNAKÇA

- Atakan, Arda**, "Putlaştırılmış Bir Kavram; Milli İrade", Prof. Dr. Mehmet Akad'a Armağan, İstanbul, 2012.
- Aydemir, Şevket Süreyya**, Tek Adam, Mustafa Kemal, 1922-1938, 3.Cilt, İstanbul, 1975.
- Babaoğlu, Resul**, "Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, C.11, Y.2012/2, S.22.
- Dahl, Robert A.**, Demokrasi ve Eleştirileri, Çev. L. Köker, Ankara, 1993.
- Dinçkol, Abdullah**, "Bir Sosyal Güvenlik Kurumu Olarak Toprak ve Tarım Reformu – Sistem Kuramı Açısından Bir İnceleme", (yayımlanmamış doktora tezi), MÜSBE, İstanbul 1992.
- Dinçkol, Bihterin Vural / Pervin Somer**, Atatürk İlkeleri ve Devrimi, İstanbul, 2006.
- Duverger, Maurice**, "Kemalizm", çev. Fehmi Baldaş, Atatürk'e Saygı, TDK, Ankara 1969.
- Duverger, Maurice**, Siyasal Partiler, İkinci Basım, Çev. E. Özbudun, Ankara, 1974.
- Grassi, Fabio L.**, Atatürk, Çev. Eren Yücesan Cendey, Türkuaz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Işıl, Çakan**, Türk Parlamento Tarihinde II. Meclis, İstanbul, 1999.
- Kapani, Münci**, Politika Bilimine Giriş, On Altıncı Basım, Ankara, 2004.
- Kili, Suna**, Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1983.
- Lijphart, Arend**, Çağdaş Demokrasiler, T. C. Bruneau, P. Nikiforos Diamandouros ve R. Gunther'in işbirliğiyle, Çev. E. Özbudun, E. Onulduran, Ankara, 1986.
- Lord Kinnross**, Atatürk, 12. basım, İstanbul, 1994.
- Okyar, Ali Fethi**, Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Fesh Edildi?, İstanbul, 1987.
- Okyar, Fethi**, Üç Devirde Bir Adam, yayına hazırlayan: Cemal Kutay, İstanbul 1980.
- Özalp, Kâzım / Teoman Özalp**, Atatürk'ten Anılar, İş Bankası Kültür Yayınları, 1995.
- Özbudun, Ergun**, Türk Anayasa Hukuku, Gözden geçirilmiş 2. Baskı, Ankara, 1992.
- Popper, Karl R.**, Açık Toplum ve Düşmanları, 3. Baskı, Çev. M. Tunçay, H. Rızatepe, Ankara, 2013.

- Rousseau, Jean Jacques**, Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri, Çev. İ. Yergüz, İstanbul, 2012.
- Sartori, Giovanni**, Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, Çev. T. Karamustafaoğlu- M. Turhan, Ankara, 1993.
- Schmitt, Carl**, Parlamenter Demokrasinin Krizi, 2. Baskı, Çev. A. Emre Zeybekoğlu, Ankara, 2010.
- Schmitter, Philippe C. & Terry Lynn Karl**, “Demokrasi Nedir...Ne Değildir”, çev. L. Gönenç, Demokrasinin Küresel Yükselişi, Der. Lery Diamond/ Marc F. Plattner, Ankara, 1995.
- Soyal, Mümtaz**, 100 Soruda Anayasanın Anlamı, 1982 Anayasasına Bilimsel Yaklaşım, Altıncı Baskı, İstanbul, 1986.
- Tanör, Bülent**, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri, 4. Baskı, İstanbul, 1999.
- Teziç, Erdoğan**, Anayasa Hukuku, 13. Bası, İstanbul, 2009.
- Touraine, Alain**, Demokrasi nedir?, Çev. O. Kunal, 2. Baskı, İstanbul, 2000.
- Turgut, Nükhet**, “Siyasal Muhalefet Demokrasinin “Onsuz Olmaz” Unsurudur”, acikarsiv.atilim.edu.tr/browse/516/26.pdf.
- Turgut, Nükhet**, Siyasal Muhalefet, Ankara 1984.
- Zafer, Hamide**, Sosyolojik Boyutuyla Terörizm, İstanbul, 1999.
- Zürcher, Erik Jan**, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev.: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Zürcher, Erik Jan**, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), İletişim Yayını, İstanbul 2010.
- http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html